

शैक्षणिक संदर्भ अंक १२४ जून-जुलै २०२०

जेणेकरून अध्यापन

चालूच रहावे...

लेखक : अमित कोहली

ऑनलाईन शिक्षण?

सध्याच्या करोनाकाळात आपल्या सर्वांना न्यू नॉर्मल जीवनशैली आचरणात आणायची आहे. समाजातला वावर आता जंतुनाशक वापरून, एकमेकांपासून अंतर राखून आणि मुखपट्टी लावूनच होईल. हळूहळू जनजीवन सुरू होते आहे, पण एका प्रश्नापाशी सरकारसकट सगळ्यांचीच गाडी अडली - शाळा कशा सुरू करायच्या? मैदाने नसलेल्या इमारती, छोट्या छोट्या वर्गखोल्या आणि किमान ५० मुले एका वर्गात, अशा आपल्या शाळांमध्ये शारीरिक अंतर राखणे अशक्यच! यामुळे आता इ-लर्निंग, ऑनलाईन शिक्षणाबद्दल तज्ञांची आणि इतरांचीही उलट सुलट मते आणि चर्चा कानी पडत आहेत.

ऑनलाईन शिक्षणाचा मुख्य फायदा म्हणजे घरबसल्या ते घेता येते. शाळेत गेल्याशिवाय ते शक्य आहे. तसेच, पारंपरिक वर्ग- वर्गशिक्षक- विषयशिक्षक असे समीकरण सोडून आवश्यकतेनुसार इतर शिक्षक किंवा तज्ञ साधनव्यक्ती मुलांना उपलब्ध करून देता येतील. इंटरनेटवर माहितीचा अफाट खजिना उपलब्ध आहे. पण तो कसा वापरायचा याची ओळख या निमित्ताने शिक्षक मुलांना करून देऊ शकतील. मुलांचे कुतूहल जागे करून ते पूरक लिंक्स पुरवू लागले, आणि मुलांच्या पालकांनी यात लक्ष घातले, तर मुले स्वतःहून अनेक गोष्टी ऑनलाईन पद्धतीने शिकू शकतील.

पाठ्यपुस्तकाच्या पलीकडले शिक्षण देण्याची ही उत्तम संधी आहे. इथे शिक्षकांना इंटरनेटवर आधीच उपलब्ध असलेले दर्जेदार शैक्षणिक साहित्य वापरण्याची संधी मिळते. परंतु सध्या वापरले जात असलेले साहित्य शाळेची पुस्तके, त्यातीलच चित्रे, आकृत्या इत्यादी गोष्टी वापरून तयार केले जात आहे. त्यातही कल्पकतेचा अभाव आहे. केवळ वाचून दाखवणे, किंवा प्रश्नोत्तरे सांगणे अशा स्वरूपाच्या साहित्यावरच भर दिसतो आहे. बाजारात उपलब्ध असलेले इ-साहित्य योग्य आहे ना, हे पारखून मगच शिक्षकांनी ते वापरले पाहिजे. अन्यथा, या परिस्थितीचा फायदा घेऊन मुलांच्या माथी चुकीचे, कमी दर्जाचे, रटाळ असे इ-साहित्य मारले जाण्याचा धोका आहे.

शिवाय हे लक्षात ठेवायला हवे की शाळेत शिक्षकांकडून आपल्या वयाच्या मुलांबरोबर घेतलेल्या शिक्षणाला पर्याय नाही. मुलांना सामाजिक जाणिवा, संवाद कौशल्य, नातेसंबंध (मित्र-मैत्रिणी जोडणे), स्पर्धा या गोष्टींची ओळख शाळेमुळेच होत असते, ते आवश्यकच आहे. केवळ कोरोनाच्या साथीमुळे शिक्षण थांबायला नको, म्हणून हा पर्याय. 'त्याने ऐकले - तो विसरला, त्याने पाहिले - लक्षात ठेवले, त्याने करून पाहिले - त्याला समजले' ही जगप्रसिद्ध म्हण विसरून चालणार नाही. प्रत्यक्ष अनुभव हवाच, पण शिक्षणाची वाट पुसून जाऊ नये यासाठी काही ना काही मिळत राहायला हवे, म्हणून ऑनलाइन शिक्षण, असे म्हटले जात आहे.

पण आपल्या देशात तर कित्येक ठिकाणी अजून वीज, पाणी, रस्तेसुद्धा नसताना, ऑनलाईन शिक्षण अशा गावांतील मुले कशी घेणार? नुसत्या गावांतच नाही तर शहरे म्हणवल्या जाणाऱ्या ठिकाणीसुद्धा अनेक पालकांकडे अँड्रॉइड फोन, लॅपटॉप, वेगवान इंटरनेट कनेक्शन अशा सुविधा नाहीत. ही मुले शिक्षणापासून वंचितच नाही का राहणार?

ज्या पालकांकडे या सुविधा आहेत तिथेही हे वाटते तितके सोपे नाही. पालक आणि मुले एकावेळी घरी असण्याच्या वेळा अभ्यासासाठी सोयीच्या नसतात. पालकांच्या फोनवर त्यांचे व्हॉट्सॅप मेसेजेस, इमेल, फोन कॉल्स येत राहतील. त्याकडे दुर्लक्ष करून अभ्यासाच्या व्हिडियोवर मुलांचे लक्ष केंद्रित होणे अवघड आहे. घरात अभावानेच उपलब्ध असलेले शैक्षणिक वातावरण हा तर फारच महत्त्वाचा मुद्दा आहे.

आणि तरीही जेथे वीजही नीटशी उपलब्ध नाही अशा दुर्गम भागांतही शिक्षण चालू ठेवण्याचा प्रयास लोक आपापल्या पद्धतीने करत आहेत. असाच एक प्रयत्न आपल्यापर्यंत पोहोचवत आहोत. जरूर वाचा.

संपादक मंडळ

जेणेकरून अध्यापन

चालूच रहावे...

लेखक : अमित कोहली

दंडकारण्याच्या घनदाट जंगलांमध्ये, महाराष्ट्राच्या पूर्व टोकाला हेमलकसा नावाचे लहानसे गाव आहे. जैवविविधतेने संपन्न असलेल्या या भागातून इन्द्रावती नदी वाहते. जंगलातून वाहणारे असंख्य प्रवाह व अनेक लहान नद्या इन्द्रावतीला मिळतात. हा भाग सुंदर आहे पण दुर्गम आहे. या क्षेत्रात माडिया-गोंड जमातीची लोकसंख्या अधिक आहे, याशिवाय येथे गोंड आणि काही प्रमाणात उराँव जमातीचे रहिवासी देखील राहतात. १९७०च्या दशकात पूर्व पाकिस्तान (बांगलादेश) येथून आलेले बंगाली निर्वासितही येथे स्थायिक झाले आहेत. लोकांचे जगण्याचे मुख्य साधन म्हणजे जंगल आणि नदी आहे. लोक शेती आणि पशुपालन देखील करतात. सुरुवातीपासूनच रस्ते, वीज आणि पाणी या मूलभूत सुविधांचा अभाव आहे. सार्वजनिक आरोग्य व शिक्षणाची स्थिती चिंताजनक आहे.

लोक बिरादरी प्रकल्प - शैक्षणिक उपक्रम

१९७३ मध्ये बाबा आमटे यांनी येथे लोक बिरादरी प्रकल्प सुरू केला. सुरुवातीला डॉ. प्रकाश आणि डॉ. मंदाकिनी आमटे यांनी रुग्णालयाच्या माध्यमातून आरोग्यसेवा आणि जनजागृतीचे काम केले. यानंतर १९७६मध्ये वीस मुलांसह लोक बिरादरी आश्रमशाळेची पायाभरणी झाली. आज इयत्ता पहिली ते बारावीचे ६५० विद्यार्थी येथे राहतात आणि शिक्षण घेतात.

सुमारे ४० वर्षांच्या लोक बिरादरीच्या सेवेच्या काळात आता खेड्यांमध्ये शिक्षणाविषयी जागृती होत आहे. याचाच परिणाम म्हणजे छत्तीसगड सीमेवर वसलेल्या नेलगुंडा गावाने तेथे शाळा सुरू करण्याची विनंती केली. हे गाव हेमलकसाच्या आग्नेयेला सुमारे २५ कि.मी. दूर आहे. तेथे पोहोचण्यासाठी कोणताही रस्ता नाही, वीज नाही, फोन आणि इंटरनेटचा तर प्रश्नच उद्भवत नाही. गावकऱ्यांचा उत्साह, तयारी आणि गावांची परिस्थिती बघता २०१५ साली तेथे पहिले साधना विद्यालय सुरू झाले. इंग्रजी माध्यमाच्या या प्राथमिक शाळेत माडिया जमातीतील सुमारे १५० मुलं शिकत आहेत. ही मुले जवळपासच्या १०-१२ गावातून पायी किंवा लोक बिरादरीने दिलेल्या सायकलवरून शाळेत येतात. वाटेत त्यांना घनदाट जंगल पार करावे लागते, येताना अस्वल, बिबट्या आणि साप यासारखे वन्यजीव आढळतात. आसपासच्या गावांमधील आदिवासी तरुण-तरुणी येथे शिक्षक-शिक्षिका म्हणून काम करतात. पावसाळ्यात नदी-नाल्यांमध्ये पाणी भरते, त्यामुळे उन्हाळ्याच्या ऐवजी पावसाळ्याची सुट्टी असते.

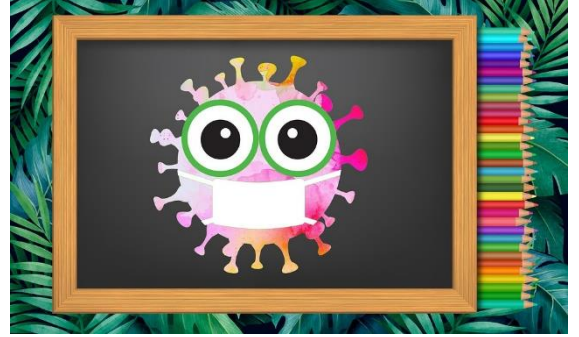
दुसऱ्या साधना विद्यालयाची सुरुवात २०१९ मध्ये जिंजगाव येथे झाली. हे गाव हेमलकसाच्या नैऋत्येला साधारण २५ कि.मी. अंतरावर आहे. या शाळेत

आसपासच्या १०-११ गावातील भटक्या आणि अनुसूचित जातीजमातीची सुमारे ४० मुलं आहेत. ही मुले गोंडी, तेलुगू आणि महारी भाषा बोलतात.

एकंदरीत, लोक बिरादरी प्रकल्पाचे काम भौगोलिक, सामाजिक आणि भाषिकदृष्ट्या आव्हानात्मक भागात आहे, हे आपल्या लक्षात आले असेल.

नवीन आव्हान - लॉकडाउन

कोविड-१९ चे संक्रमण सुरू झाल्यावर लोक बिरादरी प्रकल्पाने तातडीने पावले उचलली. प्रकल्पाचे कार्य पाहण्यासाठी किंवा काम करण्यासाठी संपूर्ण देशातील लोक येत असतात, म्हणून सरकारने लॉकडाउन जाहीर करण्याआधीच प्रकल्प बाहेरील लोकांसाठी बंद केला गेला. आश्रमशाळेतील सर्व मुलांना त्वरित त्यांच्या घरी पोहोचविण्यात आले. प्रकल्पातील कार्यकर्त्यांच्या प्रकल्पाबाहेर येण्या-जाण्यावर बंदी घातली गेली. त्याचप्रमाणे नेलगुंडा आणि जिंजगाव येथील साधना विद्यालयदेखील १८ मार्चपासून बंद करण्यात आले.

परंतु ही परिस्थिती दीर्घ काळासाठी राहणार आहे. जर विद्यार्थी बराच काळ अभ्यासापासून दूर राहिले तर त्यांना पुन्हा अभ्यासाची गोडी लागणे कठीण असते. सामान्य शहरी आणि मध्यमवर्गीय कुटुंबातील मुलांकडे जे सांस्कृतिक आणि सामाजिक संचित असते, ते दुर्गम गावातील आदिवासींकडे नसते. शाळेत येणे आणि शिक्षण पूर्ण करणे हे सामान्य परिस्थितीत देखील एक आव्हान असते. कोविड-१९ चा कहर आणि लांबलचक लॉकडाउन यामुळे शालेय शिक्षणापासून या विद्यार्थ्यांचे दूर राहणे म्हणजेच त्यांनी शाळा सोडणे तसेच शैक्षणिकदृष्ट्या कायमचे मागे पडण्याचा धोका. या परिस्थितीत लोक बिरादरी

व्यवस्थापनाने शिक्षकांच्या सहकार्याने, लॉकडाऊनच्या नियमांचे पालन होईल आणि विद्यार्थ्यांचे शिक्षणदेखील सुरळीत राहिल असा मार्ग शोधण्याचा विचार केला. या विचारप्रक्रियेतून जो उपाय सुचला, तो लॉकडाऊनच्या कालावधीत शालेय शिक्षणाचे अनुकरणीय मॉडेल होऊ शकेल.

एका मॉडेलचा उदय

अचानक झालेल्या लॉकडाऊनमुळे सर्वच स्तब्ध झाले. कोणाला काहीच सुचत नव्हते, याचाही काही अंदाज नव्हता की ही परिस्थिती किती वेळ राहणार आहे आणि या अभूतपूर्व स्थितीत मुलांचा अभ्यास कसा सुरू ठेवावा अशा कुठल्याही पूर्वानुभवाची माहिती नव्हती. सुरुवातीला हे अंधारात चाचपडण्यासारखे होते.

महाराष्ट्र शासनाचा आदेश होता की शाळा बंद ठेवायच्या आहेत पण शिक्षक आपल्या कामावर हजर राहतील. त्याच आदेशात असेही म्हटले गेले की शाळा बंद असण्याच्या कालावधीत ते पालकांच्या संपर्कात राहून विद्यार्थ्यांचा स्व-अभ्यास सुरू राहिल याची दक्षता घेतील.

त्याचप्रमाणे भारत सरकारच्या मानव संसाधन विकास मंत्रालयातील शालेय शिक्षण व साक्षरता विभागाच्या सचिवांच्या आदेशात शिक्षक घरून काम करू शकतात असे नमूद केले आहे. दोन्ही आदेशांमध्ये शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांसाठी स्व-अभ्यास सामग्री आणि इतर शैक्षणिक साहित्य विकसित करणे, शैक्षणिक योजना तयार करणे आणि स्वतःची क्षमता वाढविणे देखील अपेक्षित होते.

हा दुवा धरून अंधारातच मार्ग शोधणे सुरू झाले... वर नमूद केल्याप्रमाणे.

सर्वाधिक मुले शाळेत येणारी ही पहिलीच पिढी आहे. पालक अशिक्षित किंवा अर्ध-शिक्षित आहेत, त्यामुळे शिक्षकच मुलांना मदत करतील हा एकच मार्ग शक्य होता. साधना विद्यालयातील शिक्षक घरीच राहून जवळपासच्या मुलांना शिकवतील असा विचार केला गेला. बऱ्याच खटपटीनंतर एकेका शिक्षकाशी संपर्क साधला गेला. त्यांच्या संमतीने आणि तयारीने कामाला सुरुवात झाली. पालकांकडूनही पाठिंबा मिळाला.

पायाभूत सुविधा

पहिल्या टप्प्यात दोन्ही साधना विद्यालयांतील विद्यार्थी आणि शिक्षकांसह सुरुवात झाली. हे तुलनेने सोपे होते कारण शिक्षक आणि विद्यार्थी एकाच गावांमध्ये राहत आहेत.

लोक बिरादरी प्रकल्प, हेमलकसा येथून ३० किमी लांब असलेल्या मन्नेराजाराम या गावात साधना विद्यालय, जिंजीगाव येथील बालवाडी आणि पहिलीतील सहा विद्यार्थी शिकायला येतात. करूणा गोवर्धन या शिक्षिका त्यांना आपल्या अंगणात रोज तीन तास शिकवतात.

विद्यार्थ्यांना वर्गवार न विभागता प्रत्येक गावातील सर्व वर्गांचे विद्यार्थी एकत्र शिकतील असे ठरविण्यात आले. म्हणजेच शाळा बंद ठेवत या शिक्षकांनी स्वतःच्या किंवा कोणत्याही विद्यार्थ्यांच्या निवासस्थानी गावातील सर्व विद्यार्थ्यांना एकत्र केले. विद्यार्थी-शिक्षकांचे गुणोत्तर १०:१ पेक्षा जास्त नसावे याची दक्षता घेण्यात आली. मुलांना शिकवण्याची जागादेखील अशा

प्रकारे निवडली गेली की १० मुले आपापसांत पुरेसे अंतर ठेवून एकत्र बसू शकतील. काही खेड्यांमध्ये तर घराच्या अंगणात किंवा एखाद्या झाडाच्या सावलीत अभ्यास केला जात

आहे. प्रत्येक दिवशी साधारण तीन तास असे आठवड्यातील पाच दिवस मुले आणि शिक्षक काही वाचन, लेखन, चर्चा करतात, गाणी-कविता गातात, कथाकथन करतात. नियमितपणे त्यांना सामाजिक अंतर आणि वैयक्तिक व परिसराची स्वच्छता याबद्दल सांगितले जाते.

पालकांशी चर्चा करून ही शाळा किंवा पूर्णवेळ वर्ग नाही हे स्पष्ट सांगितलं होतं. मुलांचे शिक्षण सुरू ठेवण्याची ही तात्पुरती व्यवस्था आहे. जेणेकरून या दुर्गम ठिकाणी मुलांचे शिक्षण चालू राहिल.

नेलगुंडाजवळ पाच गावांमध्ये एकूण आठ शिक्षक आणि जिंजगाव परिसरात चार गावांमध्ये एकूण पाच शिक्षक या नवीन मॉडेल अंतर्गत मुलांना अभ्यासात मदत करत आहेत.

लोक बिरादरी आश्रमशाळेसाठी हे तुलनेने अवघड होते, कारण विद्यार्थ्यांची संख्या अधिक आहे. त्यामुळे फक्त दहावी आणि बारावीच्या विद्यार्थ्यांचे शिक्षण चालू ठेवावे असा निर्णय घेण्यात आला.

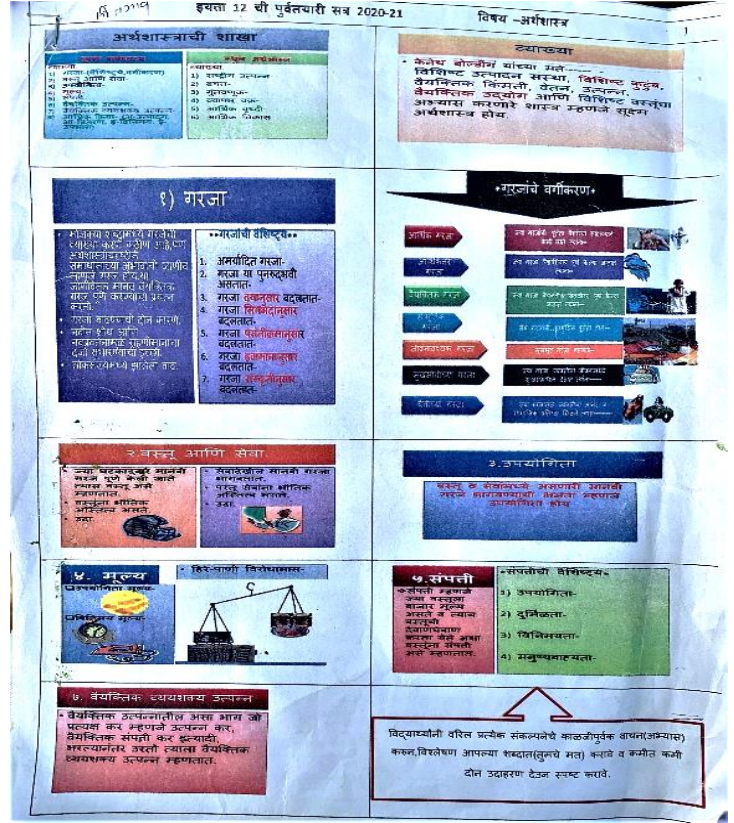
स्थानिक ग्रामस्थांच्या मदतीने पाच गावांमध्ये मोकळी जागा निवडण्यात आली, इथे मुलं पुरेसं अंतर ठेवून बसू शकतात. आठवड्यातील दोन दिवस दोन शिक्षक आळीपाळीने त्या-त्या गावात जाऊन आधीच तयार केलेली वाचन सामग्री आणि वर्कशीट देतात आणि विद्यार्थ्यांनी सोडवलेली वर्कशीट घेऊन येतात.

एकूण सहा शिक्षक पाच गावांमध्ये आळीपाळीने जातात असे ठरविण्यात आले, जेणेकरून विद्यार्थ्यांना सर्व शिक्षकांना प्रत्यक्ष भेटून संवाद करण्याची संधी मिळेल. शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांची ही भेट मुद्दामून छोटी ठेवण्यात आली. या भेटीत फक्त वाचन साहित्य, वर्कशीट यांची देवाणघेवाण केली जाईल आणि मुलांना अभ्यासात येणाऱ्या अडचणी सोडवता येतील.

शैक्षणिक तयारी

शाळा बंद होऊन त्यानंतर ग्रामीण पातळीवर शैक्षणिक मदत देण्याची ही प्रक्रिया

ठरेपर्यंत साधारण एक महिन्याचा काळ गेला. लॉकडाऊनमुळे आलेल्या अनपेक्षित व्यत्ययामुळे मुलांची शिकण्याची सवय सुटली असेल, म्हणून सुरुवातीचा एक आठवडा शिकलेल्या गोष्टींची उजळणी केली. काही गावांमध्ये मुले आणि शिक्षक एकमेकांना नवीन होते म्हणून शिक्षक-विद्यार्थी यांची परस्पर ओळख व्हावी यासाठी देखील वेळ राखून ठेवण्यात आला. पूर्ण वेगाने न शिकविता, हळूहळू परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी वेळ दिला गेला. पुढे शिकण्या-शिकवण्याला नैसर्गिक लय आणि वेग प्राप्त झाला.

बारावीच्या वर्गासाठी स्वपठन सामग्री

व्हावी यासाठी देखील वेळ राखून ठेवण्यात आला. पूर्ण वेगाने न शिकविता, हळूहळू परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी वेळ दिला गेला. पुढे शिकण्या-शिकवण्याला नैसर्गिक लय आणि वेग प्राप्त झाला.

लोक बिरादरी आश्रमशाळेच्या शिक्षकांना दहावी आणि बारावीच्या विद्यार्थ्यांसाठी पूर्वनिर्धारित पाठ योजना बाजूला ठेवून अभ्यासक्रमानुसार प्रत्येक विषयाची स्वपठन सामग्री, वर्कशीट, प्रश्नावली इत्यादी तयार केली. ही सामग्री विद्यार्थ्यांना कोणत्याही मदतीशिवाय समजू शकेल, इतकी सोपी हवी परंतु त्याच वेळी अभ्यासक्रमाच्या निर्धारित मानकांनुसारही आवश्यक होती. हे नाजूक संतुलन साधण्याचा प्रयत्न केला गेला. मुलांच्या

संपर्कात एकावेळी एक किंवा दोनच शिक्षक येणार असल्याने प्रत्येक शिक्षक अनेक विषयांचे मार्गदर्शन, शंकासमाधान करू शकावेत यासाठी शिक्षकांनाही परस्परांबरोबर बरेच सहकार्य करावे लागले.

प्रतिकूल परिस्थितीतही मुलांना शालेय शिक्षणाशी जोडून ठेवण्यात हा प्रयोग यशस्वी झाला यात शंका नाही. ही प्रतिकूल परिस्थिती बहुस्तरीय आहे. कोविड-१९ च्या संकटाशी सामना देणारे जग, अचानक घोषित झालेले लॉकडाउन, स्थिती सामान्य होण्याची अनिश्चितता, मूलभूत सुविधांपासून वंचित असा अतिशय दुर्गम भाग, अशिक्षित किंवा कमी-शिक्षित पालक, दूरध्वनी आणि आंतरजालाचा अभाव अशा प्रतिकूल परिस्थितीत शालेय शिक्षणाशी या आदिवासी विद्यार्थ्यांना जोडणारा हा प्रयोग इतर क्षेत्रांसाठी अनुकरणीय मॉडेल नक्कीच होऊ शकतो.

§§§

लेखक: **अमित कोहली**, लोक बिरादरी प्रकल्प, हेमलकसा (गडचिरोली) येथे लहान मुले आणि शिक्षकांसोबत स्वयंसेवक म्हणून कार्यरत आहेत.

इमेल : amt1205@gmail.com

(कळीचे शब्द: न्यू नॉर्मल जीवनशैली, इ लर्निंग, ऑनलाईन शिक्षण, इंटरनेट, दुर्गम भागात लॉकडाऊन मध्ये शिक्षण, लोक बिरादरी प्रकल्प - शैक्षणिक उपक्रम, शिक्षणाचे अनुकरणीय मॉडेल, स्वपठन सामग्री, वर्कशीट)